

7. Гильдебранд Д. Метафизика любви / Д. фон Гильдебранд [перевод с нем. А.В. Смирнова]. – СПб.: Алетейя, 1999. – 629 с.

8. Шелер М. Ordo amoris / М. Шелер // Тракаты о любви: Сборник текстов. – М.: ИФ РАН, 1994. – 187 с. – С. 77-100.

9. Фромм Э. Искусство любить. Исследование природы любви / Э. Фромм. – М.: Педагогика, 1990. – 37 с.

10. Сорокин П.А. Тайственная энергия любви / П.А. Сорокин // Социологические исследования. – 1991. – № 9. – С. 121-137.

С. Климань

ЛЮБОВЬ КАК СУЩНОСТНОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ОНТОЛОГИИ (Д. ФОН ГИЛЬДЕБРАНД, М. ШЕЛЕР, Э. ФРОММ)
В статье раскрывается проблема любви как феномена трансценденции, которая выводит человека на новый уровень осмысления себя как «целостной личности». На основе анализа работ Д. Гильдебранда, М. Шелера, Э. Фромма доказывается целесообразность понимания любви как сущностного начала онтологии человека, как экзистенциального ответа на проблемные вопросы человеческого бытия.

Ключевые слова: любовь, ответственность, трансценденция, интенциональность, «логика сердца».

S. Kliman

LOVE AS THE ESSENTIAL EXPRESSION OF HUMAN ONTOLOGY (D. VON HILDEBRAND, M. SHELER, E. FROMM)

The paper reveals the problem of love as a phenomenon of transcendence, that brings a person to a new level of understanding of himself as a «whole person». The feasibility of the understanding of love as the essential beginning of the ontology of man as an existential response to the problematic issues of human existence can be proved by analyzing the works D. Hildebrand, M. Scheler, E. Fromm.

Keywords: love, responsibility, transcendence, intentionality, «the logic of the heart».

УДК 316.152

О.В. Кононенко

МАНИПУЛЯЦІЯ ЯК РЕГУЛЯТИВНИЙ МЕХАНІЗМ І ЧИННИК СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ

Навчально-науковий Гуманітарний інститут
Національного авіаційного університету

Анотація. Аналізуються негативний зміст маніпуляції суспільною свідомістю, що є чинником соціальних ризиків, і позитивний вплив, спрямований на регуляцію суспільних відносин.

Ключові слова: маніпуляція, маніпулятивний вплив, суспільна свідомість, масова свідомість, колективне несвідоме, соціум, влада.

Вступ

Історія маніпуляції налічує тисячоліття. Цей феномен використовувався ще в первісному суспільстві. Міф і ритуал, що являють собою несвідомо-художню форму переробки дійсності і універсальний соціальний зв'язок людини зі світом, спосіб закріплення її передачі накопиченого досвіду, з'явилися першим засобом маніпуляції свідомістю первісної людини. Пізніше виникає релігія, яка також виступає як маніпулятивний механізм.

Масова свідомість є одним із видів суспільної свідомості і свого роду формою її практичного втілення. В масовій свідомості виявляються відображеними різні уявлення, цінності, норми і зразки поведінки, тому масова свідомість є чудовим об'єктом для маніпулювання в будь-який історичний період, в тому числі й в умовах інформатизації суспільства.

Аналіз досліджень і публікацій

Проблемами маніпуляції суспільною свідомістю займалися багато дослідників ХХ ст. Значний внесок у розуміння проблеми зробили представники Франкфуртської школи Г. Маркузе, Е. Фром, Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Ю. Хабермас, а також інші філософи: Х. Ортега-і-Гасет, Р. Макнейл, З. Бауман, Є. Шостром, С. Паркінгсон та ін. Ця проблема жваво обговорюється в українській та російській літературі Д.В. Волкогоновим, С.Г. Кара-Мурзою, Н. Лімнасом, А. Журавльовим, Г. Грачовим, І. Мельником, А. Міхненком, М. Бабюк та ін.

Аналіз літератури показав, що маніпуляція свідомістю розуміється як цілеспрямований і прихований вплив на свідомість. Так, С. Кара-Мурза визна-

чив маніпуляцію як «набір способів прихованого управління, обробки, психологічного впливу, тому що об'єктом маніпуляторів є людська особистість, її психічні структури» [1, с. 15]. Є. Доценко вказує на три найважливіших ознаки «метафори» маніпуляції свідомістю: ідею «прибирання до рук», обов'язкова умова збереження ілюзії самостійності рішень і дій адресата впливу, майстерність маніпулятора у виконанні прийомів впливу [2, с. 42]. Цей дослідник відмічає, що «більшість джерел визначення маніпуляції не містять» [там само, с. 43] і слідом за цим виробляє «відбір критеріїв, необхідних і достатніх для конструювання визначення маніпуляції» [там само, с. 44]. В якості таких критеріїв виступають поняття «приховане панування» (Б.Н. Бессонов), «управління зміною внутрішнього світу», «духовне насильство» (Д.А. Волкогонов), «контроль свідомості» (С. Хассен), «прихований примус» (Г. Шиллер) і деякі інші. Важливим є висновок, що маніпуляція є постійною складовою владних відносин та буде існувати до того часу, поки буде існувати влада в будь-якій формі свого вияву; маніпуляція суспільною свідомістю – це форма управління, технологія влади, яка є феноменомсоціально-культурного простору у своєму онтологічному вимірі [3].

Постановка завдання

Як робочу гіпотезу для аналізу проблеми оберемо таке визначення маніпуляції свідомістю, на яке будемо спиратися надалі: *Маніпуляція – це психологічний вплив, націлений на зміну напряму активності іншої людини, виконаний настільки майстерно, що залишається непоміченим людиною.* Крім

того, слід врахувати, що багатьма дослідниками цього феномену не розрізняються поняття «маніпуляція» і «маніпулювання». Вони не є повністю тотожними: маніпулювання слід розглядати як процес, а маніпуляцію як наслідок, результат цього процесу, але в реальності їх розрізнити практично неможливо. Внаслідок цього, у статті використовуються обидва ці поняття.

Головна мета статті – виявити як негативний, деструктивний, так і позитивний, регулятивний вплив маніпуляції на суспільну свідомість у сучасному суспільстві.

Основна частина

Маніпуляція свідомістю є такою формою впливу на свідомість у процесі комунікації, яка дозволяє або посилювати наявні у свідомості об'єктів впливу установки і норми, або, навпаки, відволікати від них; а також частково чи повністю змінювати погляди адресата впливу. Причому всі зміни у свідомості адресата сприймаються ним як самостійно зроблений і усвідомлений вибір. Отже, маніпуляція свідомістю повинна відповідати певним вимогам: по-перше, вона повинна протікати в такій формі, яка змогла б забезпечити гарантію успіху поставленої мети при її прихованості та завуальованості; по-друге, адресат впливу не повинен мати достатні знання в тій області інтересів реципієнта, яка піддається впливу.

Деякі дослідники форм впливу на свідомість ставлять маніпуляцію в один ряд з такими поняттями, як «переконання», «навіювання», «зараження», «примус». Але, на наш погляд, зміст поняття маніпуляції свідомістю не тільки є ширшим, але також якісно відрізняється від поняття «вплив».

Наприклад, М.Р. Душкіна, аналізуючи стратегії впливу на свідомість (як масову, так і індивідуальну), відзначає, що їхній вибір повинен здійснюватися відповідно до завдань та цілей ініціатора маніпулятивного впливу. В якості таких стратегій автор називає: переконання, навіювання, зараження, маніпулювання, примус, уподібнення, розташування, прохання та знецінення. При цьому зараження, на думку дослідника, є прямою трансляцією стану ініціатора впливу адресату. Також в якості типів впливу Душкіна представляє уподібнення як здатність ініціатора впливу викликати у адресата прагнення ідентифікувати себе з ініціатором, стати схожим на нього; розташування розглядається як розвиток у адресата позитивного ставлення до себе через самопрезентацію (демонстрацію ініціатором своєї привабливості, достоїнств, висловлення приємних суджень про самого адресата). Маніпулювання визначається дослідником як «приховане спонукування, свідомий вплив ініціатора, спрямований на спонукування адресата до переживання ним певних станів, зміни ставлення до чого-небудь, прийняття рішень і виконання дій, необхідних для досягнення ініціатором своїх власних цілей» [4, с. 135]. В якості методу даного типу впливу автор висуває регуляцію реалізації потреб адресата впливу і залучення його в діяльність, у процесі якої здійснюватиметься маніпулятивний вплив. Отже, на перший план виступає управління активністю, зміна психічних станів і моделей поведінки адресата впли-

ву. Тому маніпуляція свідомістю – це форма впливу, здатна діяти у той чи інший спосіб на установки, що існують у свідомості суб'єкта впливу. А зараження, розташування і уподібнення, здатні так чи інакше впливати на судження, відносини і наміри адресата впливу, не можуть, отже, бути самостійними технологіями впливу, що стоять в одному ряду з маніпулюваннями; вони є частиною маніпулятивної технології впливу на свідомість.

Крім цих механізмів впливу на свідомість, деякі дослідники говорять також про навіювання і переконання як складові маніпулятивного механізму. Процес переконання передбачає не просто передачу будь-якого повідомлення. Поряд із передачею інформації відбувається її аналіз, який повинен включати якусь систему логічних доказів, спрямовану на доказ або, навпаки, спростування будь-якого положення. Але в процесі маніпуляції використовуються скоріше не щирі переконання, а сурогат переконань. Так, наприклад, у радянському суспільстві масам пропонувалося завуальоване переконання в тому, що тільки суспільна, а не приватна власність здатна звільнити людину від яких би то не було форм соціальної залежності і надати широкі можливості для вільного розвитку особистості, що не було абсолютною істиною. Навіювання, на наш погляд, також є частиною маніпуляції свідомістю, тому що це є вплив, спрямований на зміну ставлення до предмета, що протікає у формі безконфліктного прийняття інформації шляхом зниження її свідомого аналізу.

Зі сказаного випливає, що поняття «маніпуляція» є дещо ширшим, ніж названі вище типи впливу, позначені як самостійні технології. І крім того, деякі з них є складовими цілеспрямованого перетворення інформації в процесі маніпуляції свідомістю. Спільними рисами маніпуляції свідомістю є її завуальованість, націленість не стільки на систему логічних доказів, скільки на емоційно-чуттєву сферу.

У сучасному суспільстві об'єктом маніпулювання все частіше стає масова свідомість, а маніпуляція стає глобальною, оскільки існують технічні засоби, що дозволяють впливати одночасно на широкі маси. Маніпуляція, як і масова культура, стає рисою глобального суспільства, а її головним завданням є необхідність викликати емоційний відгук, змінити емоційний фон. На думку дослідника феномена масової свідомості Д. Ольшанського [5], первинним рівнем масової свідомості є рівень емоційно-дієвий, у рамках якого реалізується емоційне переживання якої-небудь проблеми соціального плану, а саме таке переживання є причиною виникнення потреби в певних діях. Отже, вже на цьому рівні масової свідомості перед ініціаторами маніпулятивного впливу відкриваються далекосяжні перспективи, як за допомогою певного впливу на почуття можна зробити мислення більш уразливим. Свого часу Г. Лебон, звертаючись до вивчення психології мас, зазначав: «Щоб переконати натовп, треба спочатку гарненько ознайомитися з надихаючими його почуттями, прикинутися, що поділяєш їх, потім спробувати їх змінити, викликаючи за допомогою первинних асоціацій які-небудь привабливі натовп образи» [6, с. 233-234].

На зміни зовнішнього світу чуттєвий щабель відображення реагує оперативніше, тому процес ма-

ніпуляції, як правило, починається не з аргументації, а із впливу на емоційну сферу. Зазвичай ініціатори маніпулятивного впливу впливають на посилення почуття страху, ненависті, заздрості, крайній ступінь прояву яких здатний відключити здоровий глузд. Основний засіб надання подібного впливу – використання або створення (часом штучне) певної кризової або аномальної ситуації, здатної вплинути на почуття. В якості таких ситуацій можуть бути використані різного роду міжетнічні або міжконфесійні конфлікти, терористичні акти, політичні скандали і т. ін. Розмірковуючи про почуття, які можуть експлуатуватися в процесі маніпуляції свідомістю, один із дослідників феномену маніпуляції С.Г. Кара-Мурза в якості чи не головного називає почуття страху: «Є навіть така формула: «суспільство, схильне до впливу неадекватного страху, втрачає загальний розум». Оскільки страх – фундаментальний фактор, що визначає поведінку людини, він завжди використовується як інструмент управління» [1, с. 149]. Один із масових страхів сьогодні у всьому світі – це страх тероризму. «Головною метою його є не вбивство конкретних особистостей, а саме вплив на почуття широкого кола людей» [там само, с. 171]. Сьогодні ми багато говоримо про терор, абсолютно не замислюючись про те, що від криміналу або хвороб у країні, та й у всьому світі, гине набагато більше людей. Розкручування страху тероризму має якесь підґрунтя. Владі, яка прагне втриматися у що б то не стало, вигідно мусувати жахи терактів на світовій арені, ніж пояснювати широким масам причини, з яких помирають від хвороб, пияцтва і насильства люди в країні. Зайва увага мас до загрози тероризму відволікає увагу від нагальних проблем, яких у величезній країні чимало. Здійснення подібних дій може призвести до масового відволікання від активної позиції стосовно якогось явища соціально-політичного життя країни за допомогою маніпуляції свідомістю, що веде до повної втрати здатності усвідомлення життєвих реалій.

Маніпуляторами може також експлуатуватися спрага так званих «гострих почуттів», наприклад, у азартних гравців. Не є секретом той факт, що для залучення до гри (часто до карткової) використовується надання можливості виграшу новачкові. Почуття ейфорії від реального виграшу викликає потребу грати далі, не замислюючись про те, що партнерами по грі можуть бути більш сильними гравцями.

Але впливом на почуття маніпуляція не обмежується. Наступним елементом у структурі емоційного впливу є сфера несвідомих потреб, оскільки більшість наших щоденних дій викликається прихованими двигунами, що знаходяться поза нашими спостереженнями. Будь-яка ситуація породжує відгук на рівні її несвідомого сприйняття, тобто свідомість потрапляє під владу інстинктивних, ірраціональних реакцій. Саме з цієї точки зору, масова свідомість є ідеальним об'єктом для маніпулювання. Використовуючи ситуацію незадоволеності основних потреб, пов'язаних із несвідомою сферою, маніпулятори впливають на масову свідомість, породжуючи ситуації, з яких їм легко отримати вигоду. Причому це можуть бути як потреби в побутових умовах, їжі, так і потреба в самозбереженні, соціальній захищеності. Так, свого часу, розписуючи принади приватиза-

ції і обіцяючи задовольнити частину матеріальних потреб українців, уряд випустив у світ приватизаційні чеки, обдуривши в результаті маніпуляції населення і збагативши правлячу еліту.

Розвиток масової свідомості і ступінь впливу на нього залежить від масштабів охоплення загальними станами та рівнем усвідомленості тих умов, в яких протікає життя членів соціуму. «Логіка маніпуляторів при цьому є очевидною і закономірною: проглядається однозначно: чим ширша аудиторія, на яку потрібно надати вплив, тим універсальніше повинні бути мішені» [3, с. 101]. Це ми пов'язуємо, перш за все, з тим, що саме в масі відбувається зняття соціальних дистанцій, маса являє собою неструктуроване утворення, яке орієнтується переважно на сферу несвідомого. На думку Є.Л. Доценка, маніпулятори часто-густо будують свій розрахунок на низинних устремліннях людини, в якості яких можуть виступати почуття власності, секс, спокуса владою, грошима або славою, тобто експлуатують потяги, що діють безвідмовно. Крім того, для досягнення поставлених цілей маніпулятори використовують гру на незадоволених потребах. Загострення незадоволеності призводить до виникнення почуття пригніченості, спотворення дійсності і, як наслідок, прагнення випробувати інші, позитивні, почуття і пошук засобів, здатних вивести з цього стану, поліпшити настрій. Ця ситуація є найбільш вигідною для маніпулювання як індивідуальною, так і масовою свідомістю. Але способи впливу на свідомість можуть бути різноманітними. Масу простих і доступних способів «поліпшення настрою» пропонує споживча реклама: «з'їв – і порядок», «імідж – ніщо, спрага – все» т.п. Реклама нав'язує товари та послуги, які, на думку виробників, дозволять змінити життя масового споживача на краще, задовольнити його «насуцні» потреби, які найчастіше виявляються загостреними навмисно і штучно самими виробниками-маніпуляторами.

На думку сучасних дослідників проблеми несвідомого, сьогодні ми можемо говорити про присутність несвідомого в соціальному просторі, тобто про соціальне несвідоме: «присутність несвідомого в соціальному просторі, швидше за все треба шукати в системах: 1) соціальної ідентифікації та дистанціювання, 2) соціальної та масової поведінки, 3) соціальної взаємодії і конструювання реальності» [7, с. 18]. На базі несвідомого будуються такі прояви соціальної організації, як колективні релігійні або ідеологічні уявлення, об'єднані спільною символікою, звичай і традиції, прийняті в тій чи іншій групі (частіше ми говоримо про етнічні традиції). Також несвідоме лежить в основі соціальної масової поведінки, яка проявляється у демонстраціях, мітингах, масових видовищах, погромах і т. ін.

Сьогодні соціальне несвідоме заміщує свідомість, а не доповнює її, що призводить до незрілості соціальних відносин і регресії. Подібні процеси призводять до негативного сприйняття інонаціонального, до прояву клановості у всіх сферах діяльності, інфантильності у відносинах із владою та ін. Використання маніпулятивного впливу на сферу соціального несвідомого може, отже, впливати на ці процеси (там само). Але чи будуть ці негативні процеси нівелюватися і згладжуватися або посилюватися,

залежить від того, хто і з якою метою буде такий вплив здійснювати.

Говорячи про феномен маніпуляції свідомістю, ми найчастіше пов'язуємо його з настанням негативних наслідків. Але так трапляється далеко не завжди. Застосування маніпулятивних технологій може бути використано для досягнення позитивних результатів. Використання маніпулятивних технологій є виправданим, на наш погляд, у діловому спілкуванні і дипломатії. Використання, наприклад, лексики як засобу впливу на свідомість є достатньо ефективним. Використання таких механізмів є цілком прийнятним і допустимим, тому що маніпулювання словами-образами може сприяти зняттю психологічних бар'єрів, подоланню опонента або співрозмовника. Крім цього, можливе використання прийому, який зветься «дзеркалом відносин». Цим дзеркалом є особа людини, на якій, як правило, зображено те, що людина відчуває. Однією з головних потреб людини є прагнення до безпеки, захищеності, а добрий вираз обличчя і посмішка допомагають розташувати співрозмовника, створити ситуацію, в якій він буде почувати прихильність до того, хто викликає позитивні емоції. Отже, впливаючи на емоційну сферу і потреби, можна надати вплив на співрозмовника. Такий же ефект створює використання компліментів, які можуть містити невелике перебільшення позитивних якостей співрозмовника і задоволення бажання «добре виглядати». Подібні прийоми, що носять маніпулятивний характер, можуть бути використані в ділових переговорах для досягнення обопільних цілей партнерів, для подолання бар'єрів у спілкуванні між співробітниками або співробітниками і керівником.

Крім того, маніпулятивні способи впливу можуть бути використані для створення ідеології, яка може виступати в якості регулятивного механізму соціального і політичного життя суспільства. Безумовно, ідеологія тоталітарної держави найчастіше носить деструктивний характер. Поширення ідеології фашизму призвело до руйнівних наслідків не тільки в рамках однієї країни, але й торкнулося більшої частини світового співтовариства. Тривале панування комуністичної ідеології в СРСР призвело до того, що в постсоціалістичному суспільстві ставлення до політики та ідеології як чинників, що грають вирішальну роль у плані постановки та регулювання соціальних і політичних цілей, виробилося негативне ставлення. Таке ставлення могло виникнути через те, що ідеологія соціалістичної держави мала тісний зв'язок із марксистською теорією, яка була визнана застарілою і неспроможною. Ідеологія повинна відповідати вимогам, що пред'являються сучасністю, спрямованої на вирішення нових соціальних і політичних проблем, відповідати національним і державним інтересам, а впроваджена в масову свідомість, вона повинна давати уявлення масам про те суспільство, в якому вони живуть. Ідеологія радянського періоду ґрунтувалася на знанні, відкритості для масової свідомості процесів, що протікають у суспільстві, що допомагало у формуванні ціннісних стереотипів. Свідомість членів радянського суспільства була стереотипізованою, стандартною, але більшість цих стандартів стосувалося до морально-

етичної сфери і декларувало позитивні ціннісні орієнтації. Цілі, поставлені радянською державою, вирішувалися шляхом впровадження в масову свідомість ідеології, лежали не в сфері економічних інтересів меншості, а в сфері соціальної. Безумовно, ідеологія радянської держави мала вади, але при цьому вона носила довгостроковий характер, тому що була спрямована на сферу соціального. Аналізуючи ситуацію, що створилася в сучасному деідеологізованому суспільстві, В.Г. Федотова у своїй роботі «Гарне суспільство» [8] зазначає, що разом зі змінами в соціальних структурах і зникненням ідеології сьогодні відбувається ослаблення науки як важливого джерела обґрунтування соціальної політики. Як приклад, дослідник наводить «японське диво», що стало можливим тільки тоді, коли за проектом японських соціологів відбулася зміна неоліберальної ідеології окупаційної американської влади установками на колективізм, відмовою від мілітаристської політики, визнанням колективної продуктивності. Отже, можемо зробити висновок про те, що маніпуляція свідомістю, яка лежить в основі формування ідеології, не завжди носить негативний характер і має негативні наслідки. Більш руйнівні наслідки несе її повна відсутність.

Виходячи з того, що можливе маніпулювання соціальним несвідомим, про що говорилося вище, це маніпулювання може призвести до позитивних результатів. Мова йде про те, що несвідомі образи, які використовуються в процесі прихованого впливу на свідомість, можуть бути використані «при встановленні і підтримці соціального порядку», тобто виконувати регулятивну функцію. При цьому в кризових ситуаціях може бути продуктивно використаний ефект перемикання емоцій як засобу маніпуляції масовою свідомістю. Так, наприклад, трансляція виступу популярного гумориста під час стихійного масового виступу може змінити емоційний настрій агресивно налаштованих мас. Відомим є факт, що один з воєначальників Наполеона, спостерігаючи, як війська під впливом паніки побігли з поля бою, віддав солдатам наказ пробігти без зупинки 10 кілометрів. Солдати пробігли близько трьох кілометрів і зупинилися. Подив, який прийшов на зміну паніці і страху, допоміг солдатам прийти в себе і відновити бойову здатність. Отже, ми бачимо, що наслідки маніпуляції масовою свідомістю не завжди носять негативний характер.

В інших ситуаціях маніпуляція емоційною сферою може стати на рівень регуляції поведінки мас в кризових ситуаціях, насамперед, у стані паніки. Вище вже говорилося про таке прийомі маніпулятивного впливу, як зараження, що ґрунтується на передачі свого ставлення адресату. При створенні паніки, яка спочатку базується на масовому афекті, неможливо апелювати до логіки, тому що для масової свідомості логічні аргументи непереконливі і навіть можуть підсилити афект. У цьому випадку маніпуляторами використовується прийом переключення уваги, наприклад, на інший захід або об'єкт.

Так, наприклад, серпневі події 1991 року у Москві увінчалися стихійним виходом мас на вулиці. Афективна маса, підбурювана закликами до штурму будівлі, в якій розташовувався КДБ, могла привести ситуацію до моменту кровопролиття. Але у виріша-

льний момент увагу натовпу вдалося переорієнтувати на пам'ятник Ф. Держинському – символу тієї самої ненависної влади. У підсумку, пам'ятник був повалений з п'єдесталу, емоції маси були переключені на інший об'єкт, що допомогло врятувати чимало людських життів. А росіяни, які пам'ятають ті події, досі дивуються: у чому завинив пам'ятник? Цей приклад ілюструє маніпулятивний вплив на масу зсередини. Але також можна маніпулювати перемиканням уваги маси ззовні. Цим користуються маніпулятори, впливаючи на периферію масового скупчення, тому що частина маси, віддалена від ядра, являє собою, як правило, тих, що долучилися до натовпу зівак. Маніпуляторами в цьому випадку може бути використана безкоштовна роздача яких-небудь товарів. Включення репортажу з якогось цікавого спортивного заходу також може допомогти розсіяти масу, тому що слухачі (або глядачі), що знаходяться на периферії і є далеким від ядра маси, швидко втрачають інтерес до того, від чого вони далекі.

Знаковістю, символічністю володіє не тільки слово. Музичний супровід, певний кроковий ритм, зорієнтовані на сферу несвідомого, також можуть бути використані в якості прийомів, здатних впливати на масову поведінку. Так, наприклад, в якості протидії паніці може бути використано звучання маршу або гімну, здатних уповільнити масову реакцію, а в поєднанні з іншими маніпулятивними прийомами, і повністю її змінити.

Позитивно впливати на масову свідомість може також використання «деанонімізації». У масі, потрапляючи під вплив колективного ефекту, людина втрачає свою ідентичність. Для того щоб її повернути, маніпулятори можуть використовувати своїх агентів, що фотографують учасників масової дії, або просто щось записують. Індивіди в масі під впливом того, що відбувається стають на шлях «протверзення» від колективного ефекту, знаходячи здатність до ідентифікації.

Деякі дослідники проблем соціального впливу говорять про засоби, які використовуються в процесі подібного роду впливу. Це спеціальні технології маніпулятивного впливу, що використовуються як регулятивний механізм при вирішенні тих чи інших соціальних проблем. Наприклад, маніпуляція може бути використана для регуляції масової поведінки в кризових ситуаціях. Такі ситуації в сучасному світі виникають досить часто. Маніпулятивні технології для регуляції соціальної поведінки мас використовуються в ситуаціях, які є кризовими для всього світового співтовариства, але масами недостатньо чітко усвідомлюються їхні наслідки. Однією з таких ситуацій є проблема охорони навколишнього середовища, що стала в сучасному світі глобальною.

До проблем екології звертаються у своїй роботі «Соціальний вплив» Ф. Зімбардо і М. Ляйппе [9], якій вважають, що багато хто не думає про поведінку, що має стосунок до екології, тому що навколишнє середовище не може в яскравій формі привертати увагу, нагадувати про себе, будучи для нас всього лише фоном. Для того щоб ми звернули увагу на проблеми екології, необхідні певні стратегії впливу. Дослідники зазначають, що використання так званих пам'яток («Йдучи, гасить світло» або «Бережіть

тепло») впливає на поведінку. Дійсно, короткі нагадування, схожі за своїм формулюванням із прислів'ями і часто супроводжувані графічними символами, сприймаються нами на рівні несвідомого, викликають реакцію, яка виявляється у виконанні необхідних дій. Але існують також інші способи впливу на масову свідомість, що змінюють поведінку. Про один із таких способів – використання почуття страху – вже говорилося вище. Дійсно, широко освітлюються в ЗМІ загроза глобального потепління («парникового ефекту»), знищення озонового шару внаслідок забруднення атмосфери, збільшення токсичних відходів промислового виробництва та ін. Вони призводять до посилення соціальної активності мас, що включаються в боротьбу за чистоту навколишнього середовища. Але впливом тільки на почуття така складна проблема не може бути вирішена. Тому стає можливим ефективно використання маніпулятивних прийомів, пов'язаних із стимулюванням потреб та інтересів.

Велику значущість приписують стимулам, які пов'язані з несвідомими потребами. Важко змусити людей заощаджувати енергію, говорячи тільки про збитки. Результати зусиль, спрямованих на економію, можуть бути проілюстровані яскравою інформацією. У дослідженні [9] наводиться приклад такої яскравої та змістовної ілюстрації. Мешканці будинків в одному з передмість Вашингтона протягом місяця отримували щоденну інформацію про зменшення або збільшення спожитої енергії. Причому споживання зіставлялося в грошовій формі. Подібну інформацію отримували не всі сім'ї. У результаті виявилось, що сім'ї, стосовно яких здійснювався подібний зворотний зв'язок, стали економити більше, і навіть через кілька тижнів після того, як зворотній зв'язок припинився, вони продовжували витрачати енергії менше. Впливаючи на цілком природне бажання мати більше коштів (в даному випадку менше витрачати, економити), маніпулятори домоглися того, що мотивація, яка керує економічною поведінкою, стала внутрішньою, втратила зв'язок із системою зворотного зв'язку і закріпилася в сфері несвідомого. Таку технологію слід розглядати як маніпулятивну, і сьогодні існує необхідність використання подібних технологій для впливу на масову свідомість та формування екологічно правильної поведінки.

В рамках екологічного виховання школярів також є можливим використання маніпулятивних технологій, заснованих на зміні емоційного фону, що діє більш переконливо, оскільки ґрунтується на впливі на несвідоме. Найчастіше педагогами використовуються безпосереднє спілкування з природою. Таке спілкування, супроводжуване не тільки барвистою розповіддю про красу і багатство природи, а й яскравими і докладними відомостями про руйнівну для природи діяльність людини, досягає більшого ефекту за рахунок впливу на емоційно-чуттєву сферу і закріплення певного стереотипу поведінки.

Використання маніпуляції свідомості можливо також у сфері зміцнення здоров'я нації. Сьогодні створюється маса проектів, які, в підсумку, виявляються спрямованими, як правило, на загальну диспансеризацію, але мало зусиль спрямовано на запобігання хвороб, що вийшли в світі на перше місце. Не тільки фахівці в галузі охорони здоров'я,

а й широкі маси знають про руйнівні для організму наслідки «нездорового» способу життя. Безсумнівно, що провідна роль у пропаганді правильного способу життя належить засобам масової інформації. Заклики, поширювані за допомогою телевізійних роликів та друкованої продукції, доходять до мас, але змінити існуючі установки і сформувати стереотипи поведінки шляхом одних лише переконань неможливо, тому що існують перешкоди у вигляді задоволення від деяких звичок, серйозна конкуренція з боку реклами (продуктів, сигарет, алкоголю), а також оптимізму стосовно загального стану здоров'я. Потік поганих новин, що культивують в масовій свідомості почуття страху (страх захворюти, померти), здатний змусити людей дотримуватися ефективних порад, при цьому повинна бути підкреслена думка про те, що ризик для свого здоров'я люди можуть знизити без особливих турбот. Але найбільш ефективною маніпуляція буде тоді, коли повідомлення на тему здоров'я будуть не залякувати, а, використовуючи несвідоме почуття страху й інстинкт самозбереження, формувати установку: «якщо я не прийму заходів прямо зараз, це може статися і зі мною». При цьому ефект від маніпуляції буде сильнішим, якщо повідомлення на тему здоров'я будуть виходити від людей, що змінили свої звички або видужали, спосіб життя яких є близьким масовій аудиторії, тому що в результаті подібного позиціонування відбуватиметься зняття установки «ми (я)» – «вони», «вони» будуть включені в поняття «ми», а декларовані ними зразки соціальної поведінки будуть сприйматися несвідомо.

Крім цього, досить ефективно для вирішення таких проблем може бути використаний прийом рефреймінга, про який вже говорилося вище. У своєму дослідженні Ф. Зімбардо як ілюстрації положення «коли форма визначає зміст» наводить експеримент, проведений серед груп жінок, яких потрібно було переконати в необхідності проведення самообстеження грудей для ранньої діагностики онкологічних захворювань. Однією із груп були запропоновані брошури відповідного змісту, іншій, крім цього, ще й низку аргументів, сформульованих з акцентом на корисність проведення самообстеження, а третій – брошура та аргументи, в яких акцент робився на втратах. В результаті досвіду було встановлено, що перевизначення, переорієнтація на мову втрат здобула більший ефект. Отже, була використана маніпуляція, в основі якої лежав прийом рефреймінга.

Висновки

Маніпуляція свідомістю існувала завжди і має велику сферу застосування і багатий арсенал засобів маніпулювання масовою, повсякденною та індивідуальною свідомістю. Маніпуляція видається процесом значною мірою суперечливим. Суперечливість полягає в тому, що процес маніпуляції масовою свідомістю вивляється, здебільшого, як процес негативний, пов'язаний із непорядними цілями, переслідуваними маніпуляторами. До таких цілей можна віднести прагнення до володіння владою меншості над більшістю, відволікання уваги громадськості від негативних соціальних і політичних про-

цесів у суспільстві. Маніпулятивні способи подачі інформації призводять до штучного створення масових настроїв, що сприяють знеціненню базових моральних понять, у тому числі особи і людського життя взагалі. Ллється на нас із телеекранів і зі сторінок книг та газет «чорнуха», що веде до наростання соціальної апатії й бездіяльності, до неможливості соціальної адаптації та ефективної соціалізації, коли відбувається збереження ціннісних орієнтацій у рамках традиційної моралі.

Регуляція масової свідомості шляхом маніпулювання може призвести до наростання суперечностей між бажаним рівнем соціальних благ і способами їх досягнення, що призводить до ризику зростання кримінальних способів досягнення бажаного, часом викликаного майстерними діями маніпуляторів, що використовують несвідоме прагнення представника масового суспільства «бути як всі», або «бути не гірше за інших». Наростання соціальної апатії, продукування одними маніпулятивними технологіями, також провокує бажання так званого «відходу» від дійсності, яке може проявлятися як у алкоголізації і наркотизації населення, так і в прикритті до так званих деструктивним організацій політичного чи релігійного спрямування. Отже, на перший план, звичайно, виходять негативні наслідки маніпуляції свідомістю.

Але з іншого боку, в соціальному житті ми не можемо обійтися без маніпуляції свідомістю в низці ситуацій. У цьому випадку ми говоримо про позитивний ефект від маніпуляції свідомістю, про те, що вона не пов'язана із соціальними ризиками. Вище вже говорилося про те, що маніпулятивний тип спілкування може бути використаний у сфері ділових відносин і в педагогіці як альтернатива імперативному, жорсткому. Крім того, ефективність маніпулятивного впливу виявляється в конфліктних і особливо в надзвичайних ситуаціях, коли апеляція до розумного, усвідомленого сприйняття ситуації є неможливою, а єдиний вихід – звернення до несвідомої сфери як єдиної можливості регулювання ситуації, що склалася. Також маніпулятивні технології можуть застосовуватися для впливу на масову свідомість при вирішенні проблем, які мають глобальний характер, як, наприклад, захист навколишнього середовища і збереження здоров'я нації.

Список літератури

1. Кара-Мурза С.Г. Маніпуляція сознанием / С.Г. Мурза. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 832 с.
2. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е.Л. Доценко. – СПб: Речь, 2003. – 304 с.
3. Пода Т.А. Маніпуляція як спосіб трансформації суспільної свідомості / Т.А. Пода // Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія.- 2014. – Вип. 2 (20). – С. 47-50.
4. Душкина М.Р. Психология влияния / М.Р. Душкина. – СПб.: Питер, 2004. – 224 с.
5. Ольшанский Д.В. Психология масс / Д.В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2001. – 363 с.
6. Лебон Г. Психология масс / Г. Лебон. – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 320 с.
7. Сикевич З.В. Социальное бессознательное / З.В. Сикевич, О.К. Крокинская, Ю.А. Поссель. – СПб.: Питер, 2005. – 267 с.
8. Федотова В.Г. Хорошее общество / В.Г. Федотова. – М.: Прогресс-Традиция, 2005. – 543 с.
9. Зімбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зімбардо, М. Ляйппе. – СПб.: Питер, 2001. – 448 с.

О. Кононенко

МАНИПУЛЯЦИЯ КАК РЕГУЛЯТИВНЫЙ МЕХАНИЗМ И ФАКТОР СОЦИАЛЬНЫХ РИСКОВ

Анализируется негативное содержание манипуляции общественным сознанием, которая выступает фактором социальных рисков, и позитивное влияние, направленное на регуляцию общественных отношений.

Ключевые слова: манипуляция, манипулятивное воздействие, общественное сознание, массовое сознание, коллективное бессознательное, социум, власть.

O. Kononenko

MANIPULATION AS REGULATORY MECHANISM AND FACTOR OF SOCIAL RISKS

Negative contents of manipulation of social consciousness is analyzed, which appears a factor of social risks, and positive influence directed on regulation of social relations.

Keywords: manipulation, manipulative influence public consciousness, mass consciousness, the collective unconscious, society, power.

УДК 141.7: 930.1 (045)

М.В. Лукашенко

ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОСТІ ТА ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЇ

Навчально-науковий Гуманітарний інститут
Національного авіаційного університету

Анотація. В статті розглядаються концепції соціальності та здійснено спробу визначити це поняття. Окреслюються основні підходи до феномену соціальності з метою виявлення його атрибутивних якостей та можливих напрямів трансформації.

Ключові слова: соціальність, протосоціальність, спільнотність, спільнота, суспільство.

Вступ

Актуальність дефініції поняття соціальності впливає із того, що воно є одним із вузлових понять соціальної філософії. З одного боку, в філософській думці до сьогодні не існує конвенції щодо цього поняття, що повсюдно стає причиною термінологічної плутанини і непорозумінь серед дослідників. З другого боку, сучасне соціальне буття характеризується високою складністю та мінливістю, що актуалізує різноманітні дискурси соціальності, призводить до «розмивання» його системотворчого ядра. Все гостріше постає питання кризи, трансформацій, становлення мережевої соціальності, атомізації суспільства і зворотного процесу збільшення соціальної активності.

Постановка завдання

Завданням статті є аналіз та узагальнення підходів щодо феномену соціальності з метою кристалізації її як поняття.

Аналіз досліджень і публікацій

У багатьох джерелах поняття «соціальність» у використанні межує з поняттями «соціальне», «соціальні відносини», «соціальна взаємодія», «соціальний капітал», «соціальне відтворення», «соціальна інтеграція», «суспільність», «спільність», «спільнотність», «інтерсуб'єктивність», «полісуб'єктивність», «соціабельність», «соціальне самопочуття» та ін. У більшості словників гуманітарного та соціального профілю феномен «соціальність» не термінується [31]. Відкриття феномену соціальності пов'язано із новочасними трансформаціями. Використання даного терміну почалося у XIX ст., певний час було пріоритетним, але потім за частотою використання поступилося місцем терміну «соціальне».

У літературі використання даного терміну зустрічається не лише стосовно людини чи суспільства, але й до науки, розрізняючи її «внутрішню» і «зовнішню» соціальність або її мікроконтекст і макроконтекст [29], до знання, в тому числі повсякденного, та пізнавальних схем [9]. В культурсоціології розгляда-

ється вплив мистецтва на конструкції соціальності, зв'язок і автономія культури щодо соціальності [1]. В соціальній історії даний феномен ідентифікується як історичний проект [23]. Говорять про соціальність і стосовно рослин (фітосоціологія) [31] і тварин (за Ф.Тьонісом зародження соціальності починається у суспільних тварин) [8]. У соціобіології виділяють кілька стадій формування соціальної організації, які передували виникненню соціальності: передсоціальність, субсоціальність, полусоціальність, парасоціальність і квазісоціальність. В англійських джерелах частота використання даних термінів до і після 1996 року зросла більше, ніж у двічі, окрім терміну «квазісоціальність» (presocial, subsocial, semisocial, parasocial, quasisocial, eusocial) [34]. Говорять про еусоціальність людини [35]. Проте пряме зіставлення соціальності людини та тварини, і навіть людини на різних етапах її еволюційно-історичного розвитку, є неможливим, тому що викликає понятійну плутанину.

XX століття продукує широке коло різноманітних, але фрагментарних підходів до феномену соціальності, які виникають на перетині різних наук. Розкривається взаємний вплив соціальності та біопсихосоціальності людини (К.Хейлз); соціальності та культури (П.Бурдьє, Р.Уіткін, Дж.Александр, Ч.Тейлор), соціальності та сакрального (в т.ч. свята, війни за Р.Каюа та ін.); соціальності та мови й комунікації (В.Вітгенштейн, М.Бахтін, Ж.Дерріда, Н.Луман, П.Вацлавик); соціальності та соціальними знаннями, інформацією, їхнім виробництвом і розподіленою у суспільстві, владою (М.Фуко, Ж.Бодріяр, А.Бард і Я.Зодерквіст).

Основна частина

Термін «соціальність» є міждисциплінарним і частіше розглядається не як визначене поняття, а як концепт. Для її розуміння, напевно, необхідно мати не лише суто філософсько-науковий інструментарій, а й, перекладаючи Макса Вебера, «музичну чутливість» до «гармоній світу народжень», що і є, за М. Мамардашвілі, предметом філософської думки [14, с.